

CONTRIBUȚII LA PROBLEMA CUCERIRII DACIEI

de ANDREI BODOR

Războaiele daco-romane dintre anii 101—106 e.n. au avut o importanță determinantă în istoria veche a patriei noastre. Izvoarele scrise referitoare la aceste războaie sunt puține la număr, ele limitându-se la un fragment mai lung al lui Dio Cassius, la cîteva propoziții ale medicului lui Traian, Criton, la o propoziție păstrată din lucrarea lui Traian însuși privind istoria războaielor, la cîteva inscripții, precum și la unele constatări generale ale autorilor antici de mai tîrziu¹. Istoricii din țară și din străinătate au acordat o atenție deosebită cauzelor acestor războaie, căutînd mai ales să înfățișeze desfășurarea lor și să se aprecieze consecințele lor.

Un imbold uriaș pentru cercetarea multilaterală a acestor războaie a fost furnizat de doi factori importanți: unul este creația de artă superioară a Romei antice, columna lui Traian, care înfățișează ca un film modern unele scene și evenimente din cele două campanii ale lui Traian, iar al doilea factor îl constituie acele discuții aprige, de multe ori duse pe o bază neștiințifică și subiectivă, care s-au iscat cu privire la soarta populației autohtone, cucerite de către romani.

Toate cercetările care au avut ca scop ca pe baza columnei lui Traian să stabilească cronologia precisă a războaielor sau să fixeze locul unde s-au desfășurat evenimentele prezentate, s-au dovedit sterile, printre altele din cauză că ele au pornit de la presupunerea după care capitala dacilor, Sarmizegetusa ar fi identică cu capitala Daciei romane din bazinul Hațegului. Valoarea ca izvor istoric a columnei a fost apreciată just de acad. C. Daicoviciu, care spune:

„Pe cît de valoroasă e această operă pentru istoria artei romane, pe atît de limitată este ca piesă documentară ... O descifrare, prin urmare a mersului evenimentelor, o localizare în timp și spațiu a acțiunilor nu poate fi decît foarte aproximativă”².

Examinarea problemelor cronologice și topografice în legătură cu co-

¹ Dio Cassius, *Historia Romana*, LXVIII, 8—10, 10—14; Criton, *Getica* în Carolus Müllerus, *Fragmenta Historiorum Graecorum*, IV, 373—374. Fragmentul din opera lui Traian intitulată „Dacica” constă din următoarea propoziție: *Traianus in primo Daciōrum: "Inde Berzobim, deinde Aixi(m) processimus"*. Fragmentul s-a păstrat la Priscian din Caesarea, un autor din prima jumătate a secolului VI e. n. Referitor la izvoarele războaielor daco-romane mai vezi: *Istoria României*, I. Sub redacția lui C. Daicoviciu, E. Condurachi, I. Nestor și Gh. Ștefan, Buc. 1960, p. 301—303.

² Vezi: *Istoria României*, I, p. 303.

lumna lui Traian³ a pus pe plan secundar cercetarea acelei probleme importante care privește pierderile populației dacice în cursul celor două războaie.

În lucrarea de față vom încerca, pe baza datelor scrise și a izvoarelor arheologice, în lumina situației economice și sociale a imperiului roman din secolul al II-lea, să urmărim soarta prizonierilor daci, să tragem cîteva concluzii asupra pierderilor suferite de daci și asupra numărului populației dacice ajunse sub dominația romană.

Cauzele și desfășurarea războaielor daco-romane nu intră în preocuparea noastră. ne mulțumim doar a ne referi la bogata bibliografie a acestei probleme⁴.

Dintre autorii antici, împăratul Iulian afirmă, într-o propoziție de caracter retoric, că Traian a nimicit populația getilor τὸ Γετῶν ἔθνος ἐξελόν⁵, afirmație lipsită de orice temei istoric. Cu toate acestea unii cercetători, bazindu-se și pe această afirmație au exagerat caracterul sîngerios și nimicitor al războaielor daco-romane, susținînd că dacii au fost extirpați de către cuceritorii romani⁶. Chiar și acei istorici care au combătut această teorie neștiințifică cu argumente logice și convingătoare accentuază prea mult caracterul distrugător al războaielor.

Fără îndoială că cele două campanii ale romanilor au cauzat multe sacrificii dacilor, dar dacă comparăm pierderile acestora cu cele ale altor popoare cucerite, va trebui să se recunoască faptul că aceste războaie, în ciuda importanței lor deosebite, nu pot fi trecute între războaiele cele mai sîngerioase ale antichității.

Pentru a demonstra aceasta vom încerca să urmărim mai întîi pierderile dacilor în prizonieri de război și apoi soarta acestora.

Este îndeobște cunoscut că romanii în cursul celor două războaie au capturat un număr mare de prizonieri. Sînt unii cercetători care susțin chiar că romanii au pornit aceste războaie tocmai cu scopul de a obține forțe de muncă, sclavi pentru vîrfurile dominante ale imperiului⁷. Dio Cassius, izvorul principal al acestor războaie, vorbind despre prima campanie arată că „Lusius Quietus... atacă (pe daci) prin altă parte, făcu un mare măcel și un mare număr de prizonieri⁸. El mai povestește că romanii au capturat pe sora lui Decebal și mai mulți nobili daci⁹. Despre prizonierii daci ne vorbesc și statuile romane reprezentînd fie

³ Lucrările cele mai importante referitoare la columna lui Traian : W. Froehner, *La Colonne Trajane*, Paris, 1872; C. Cichorius, *Die Reliefs der Trajanssäule*, Berlin, 1896, 1900 (2 volume de text, 2 de planse); E. Petersen, *Trajan's dacische Kriege nach dem Säulenrelief erzählt*, I, II, Leipzig, 1899, 1903; K. Lehmann-Hartleben, *Die Trajanssäule*, Berlin-Leipzig, 1926 (1 volum de text și 1 de planse); E. A. P. Dzur, *Die Trajanssäule* (după Pietro Santi Bartoli), Haag, 1941. Studii speciale: Stuart Jones, *The historical interpretation of the reliefs of Trajan's Column*, în *Papers of the British School at Rome*, vol. V; G. A. T. Davies, *Topography and the Trajan Column*, în *JRS*, vol. X, (1920), partea I; I. A. Richmond, *Trajan's army on the Trajan's Column*, în *Papers of the British School at Rome*, vol. XIII; A. Domaszewski, *Die Dakerkriege Trajans auf den Reliefs der Säule*, Philologus, 1906, p. 321–344; H. Daicoviciu, *Osservazioni intorno alla Colonna Traiana*, Dacia, N.S., III, 1959, p. 311–323.

⁴ C. Daicoviciu, în *Istoria României*, I, p. 301–316; C. Daicoviciu, *La Transylvanie dans l'antiquité*, Bucarest, 1945, p. 77–91; Carl Patsch, *Der Kampf um den Donauraum unter Domitian und Trajan* (Beiträge zur Völkerkunde von Südosteuropa V/2, Wieu, 1937, p. 52–134; V. Christescu, *Istoria militară a Daciei romane*, București, 1937; I. T. Kruglikova, *Dakia în epoca rîmanskă ocupată*, Moscova, 1955, p. 60–79.

⁵ Iulianus Imperator, *Caesares*, 327.

⁶ Alföldi András, *Díkok és rómaiak Erdélyben*, Századok, 1940, vol. LXXIV, 129–130 și alte opere.

⁷ D. Tudor, *Istoria sclavajului în Dacia română*, București, 1937, p. 38.

⁸ Dio Cassius, LXVIII, 8.

⁹ Idem, LXVIII, 9.

oameni de rînd — *comati* —, fie nobili — *pileati* — daci,¹⁰ statui care inițial serveau ca ornamentează în forul lui Traian. Dacă însă cercetăm mai judicios columnă lui Traian din acest punct de vedere, adică dacă examinăm cum săt prezență pe ea prizonierii de război, atunci credem că această cercetare ne va îndemna să ne ferim de orice exagerare în ce privește numărul lor. Columnă lui Traian este o creație artistică realistă. Artiștii s-au străduit să reflecte realitatea, dar nu prin exactitatea prezentării unor detalii ale evenimentelor petrecute sau prin redarea fidelă a locului unde s-au desfășurat, ci mai degrabă făcând să se simtă greutățile războiului, biruințele romane și pierderile dacilor. Scenele, cu tot efectul lor dramatizant, nu lasă impresia că adversarul învins ar fi fost „exterminat“. Numai pe o scenă găsim un grup mai mare de prizonieri,¹¹ în cele mai multe locuri însă ne întâmpină unul sau doi prizonieri tîrîți înaintea împăratului¹². Nu există scene care ar înfățișa prizonieri dac legați în lanțuri, ca acelea de pe baza columnei din Mainz¹³. Din acest punct de vedere este semnificativ faptul că dintre cele cca 680 de figuri dacice, reprezentate pe columnă, putem număra numai 26 prizonieri de război. Prin urmare credem că și acest fapt justifică corectarea făcută de J. Carcopino¹⁴ pe baza unei minuțioase analize paleografice. În textul lui Ioannes Lydus referindu-se la Criton, medicul lui Traian — care după cum se stie a scris istoria războaielor¹⁵:

¹⁰ E. Strong, *Roman Sculpture from Augustus to Constantine*, Londou, 1907, capitolele VI—VIII, p. 166—214 se ocupă cu columna lui Traian. Pe un basorelief de pe arcul de triumf al lui Constantin cel Mare apare Traian călare, urmat de un convoi format din captivi daci. Vezi și W. Amelung, *Die Skulpturen des vatikanischen Museums*, Berlin, 1903, vol. I, p. 15. Despre statuile romane reprezentând prizonieri dac este valoroasă lucrarea de A. I. Voșcina, intitulată „*Golovi “varvarov” în soberania Ermitajă*”, publicată în „*Trudi antichinog otdeba Muz. Ermitajja*”, 1946, p. 199—218. Ocupindu-se cu cele două statui din muzeul Ermitaj, autoarea trece în revistă statuile din diferite muzeee europene înfățișând prizonieri dac. Numărul lor, după Voșcina, se ridică la 26 și anume:

Patru se află în muzeul Vaticanului: 1. Nr. 127 capul cu barbă al unui prizonier dac de 60 cm; capul este antic bustul nou, originea este necunoscută; 2. Nr. 9 capul unui dac; 3. Nr. 118 bustul unui dac tinăr, găsită în portul lui Traian; 4. Nr. 356 statuia unui dac din marmură pavonazetto (marmură cu vîne violete și trandafirii). Mărimea 182 cm, capul 53 cm.

O statuie la muzeul Lateran: 1. statuia unui dac similar cu cele de pe arcul lui Constantin cel Mare, de 225 cm înălțime, cf. Benndorf-Schöne, *Antike Bildwerke in Lateran*, p. 349 nr. 492; găsită în locul atelierelor sculpturale împăratești în anul 1892 — nu este terminată.

Două statui se află în gălăză Ny-Carlsberg: 1. Nr. 677 un dac fără căciulă, cu barba scurtă, de 42 cm, originea necunoscută; 2. Nr. 676 bustul unui dac tinăr, dar năma capul este antic, a fost găsită în piața Iustinian, cu ocazia unor săpături.

Trei statui în Muzeul Național din Neapole: 1. un bust colosal cu Nr. 1069. Numai capul este antic. Mărimea li este egală cu Nr. 9 din Vatican. 2. 3. două statui de mărime naturală (cf. Cambridge Ancient History, vol. V. of plates p. 95).

O statuie în colecția *Muzeului Torlonia*, una în colecția *Palatina*, una în Stud. *Monteverde* (un cap de 24 cm lungime) una în *Palazzo Giustiniani*, una în Stud. *Canova*; una în *Palazzo Colonna* găsită în același loc ca și statuia din Muzeul Lateran, deci în diferite muzeee și colecții din Italia 6.

Pe arcul lui Constantin cel Mare se află 8 statui reprezentând prizonieri dac și anume cite 4 pe latura de nord și pe cea de sud. Ele au fost confectionate din marmură „pavonazetto” și restaurate încă în sec. al XVIII-lea din marmură albă. Una din ele a fost făcută cu totul nou de sculptorul Bracci (cf. Strong, o. c., pl. CII, p. 328, 228).

În sfîrșit două sunt în Muzeul Ermitaj și anume nr. 247 și 248. Ele provin din Galleria Campana, aduse în anul 1861. În muzeul Ermitaj se află și un al treilea cap (nr. 240), însă acesta reprezentă mai degrabă un german și datează din a doua jumătate a secolului II și, cu toată probabilitatea, provine de pe un arc de triumf necunoscut al lui Marcus Aurelius.

După părerea autoarei toate aceste statui de prizonieri dac fac parte dintr-un grup de statui menit să ornamenteze ansamblul arhitectonic din Forul lui Traian. Ele au fost confectionate sub îndrumarea directă a lui Apollodor din Damasc, constructorul forului lui Traian.

În afară de statuile enumerate se mai găsesc cîteva statui de prizonieri dac și în alte muzeee din Europa, ca de pildă la Bruxelles și la Berlin.

¹¹ Cichorius, XLIII. În legătură cu această scenă vezi lucrarea citată (nota nr. 3) a lui I. A. Richmond, p. 29—30.

¹² Vezi scenele: XI, XLIV, CXLVI, CXLVIII, CXLIX, CL, din Cichorius.

¹³ Germania Romana, ed 2, I, pl. IX, 3, după Richmond.

¹⁴ Jérôme Carcopino, *Les richesses des Daces et le redressement de l'Empire romain sous Trajan*, Dacia, I (1924), p. 28—34.

¹⁵ Ioannes Lydus, *De magistratibus*, II, 28.

„(Dacia) țară pe care mai întii a cucerit-o Traian, învingind pe Decebali, regele getilor, și aducind la Roma, după cum spune Criton, care a luat parte la război: cinci milioane de libre de aur (—1,650,000 kg.) și de două ori pe atitea de argint (—3,300,000 kg.), afară de cupe și de vase de un mare preț și turme și arme și mai mult de 50 de mii de bărbați războinici, cu arme cu tot“...

J. Carcopino corectează datele lui Lydus după cum urmează: 500 de mii de libre de aur (—165.000 kg.), un milion de libre de argint (—330.000 kg.) și 50 de mii de prizonieri de război. Această corecțare a fost în general acceptată de cercetători,¹⁶ în afară de cîțiva care se străduiesc să exagereze pierderile dacilor¹⁷. Academicianul C. Daicoviciu crede că și cifrele corectate de J. Carcopino reprezintă exagerat numărul prizonierilor¹⁸.

Deocamdată, acceptînd datele corectate ale lui Lydus, numărul prizonierilor capturați în cursul celor două campanii este deci 50.000. Natural această cifră cuprinde nu numai pe daci, ci și pe aliații lor căzuți în prizonierat roman. Ce proporție reprezintă această cifră față de întreaga populație dacică depinde desigur de numărul acestei populații, problemă asupra căreia vom reveni. Deocamdată vom urmări soarta și valoarea economică a prizonierilor capturați de către romani.

Pentru rezolvarea acestei probleme, deoarece nu avem date care să se refere direct la daci, vom cita cîteva informații privind alte populații din secolul I i.e.n. și I e.n., pentru ca în lumina acestora să putem trage cîteva concluzii cu privire la soarta prizonierilor daci.

Iulius Caesar descriind lupta lui împotriva aduaticilor¹⁹ relatează că după ce le ocupase orașul întărît (*oppidum*) „*sectionem eius oppidi universam . . . vendidit*”, adică a vîndut pe locuitorii acestui oraș, aruncînd pe piață de sclavi 53.000 de prizonieri. În anul 56 i.e.n., voind să măreasca autoritatea romanilor, Caesar a dispus executarea conducătorilor venetiilor, iar ca ceilalți să fie vînduți — *reliquos sub corona vendidit*²⁰. După supunerea lui Vercingetorix în urma bătăliei de la Alesia din anul 52 i.e.n., Caesar a dăruit fiecărui soldat cîte un prizonier de război²¹.

Augustus în cursul campaniilor sale din apus, în orașul Eporedia din Italia de Nord, a vîndut pe salasi ca pradă de război. Între cei capturați au fost vînduți și 8000 de luptători cu condiția ca ei să nu fie eliberați timp de 20 de ani²². Această condiție a fost pusă pentru ca ei să nu se reîntoarcă în țara lor și să nu se răscoale din nou împotriva Romei²³.

Numărul exemplelor ar putea fi sporit, dar și din cele citate reiese clar că în cursul secolului I i.e.n. romanii sau vindeau pe loc prizonierii de război sau îi dăruiau soldaților pentru faptele lor eroice.

¹⁶ Ronald Syme, *The Imperial Finances under Domitian, Nerva and Trajan*, JRS, XX (1930), partea I, 55–70.
¹⁷ Alföldi, o. c., p. 146.

¹⁸ C. Daicoviciu, în *Istoria României*, I, p. 312–313: „chiar cu corectivul ingenios aplicat de J. Carcopino.... aceste cifre rămîn evident exagerate”.

¹⁹ C. Iulius Caesar, *Commentarii de bello Gallico*, II, 33.

²⁰ Idem, o. c., III, 13.

²¹ Idem, o. c., VII, 89.

²² Strabon, IV, 6, 7.

²³ Dio Cassius, I, III, 25; Suetonius, *Augustus*, 21.

Se pare însă că în cursul secolului I al e.n. soarta prizonierilor de război s-a schimbat întrucâtva. Din acest punct de vedere credem că informațiile scriitorului Flavius Josephus, referitoare la prizonierii capturați în războiul iudaic din anii 66—71 e.n., au o importanță deosebită²⁴.

Conform relatărilor lui Flavius Josephus, după cucerirea Ierusalimului prizonierii au fost duși într-un loc deosebit și bine paști. Comandanțul suprem al armatelor romane, Titus, a incredințat pe un sclav, prieten al său, să judece pe fiecare prizonier după meritele sale. Cei aflați vinovați pentru izbucnirea răscoalei au fost condamnați la moarte, iar ceilalți au fost grupați după cum urmează:

Tinerii frumoși, cu statură înaltă, au fost aleși pentru cortegiul triunfal de la Roma.

Cei peste 17 ani au fost trimiși fie în minele din Egipt, fie dăruiți provinciilor φθαρησούμενους ἐν τοῖς θεάτροις σιδήρῳ καὶ θηρίοις, adică să fie uciși în teatre de sabie și de animalele sălbaticice. După Flavius Josephus majoritatea prizonierilor au avut această soartă.

Cei care n-au împlinit încă 17 ani au fost vînduți.

Înainte de a face gruparea prizonierilor soldații romani au măcelărit pe cei bătrâni și pe cei slabii, nefolositori.

În cursul selectării au mai pierit încă 11.000 de persoane, pe de o parte din cauză că românii n-au putut asigura aprovizionarea lor, pe de altă parte pentru că mulți dintre prizonieri au refuzat să mănânce²⁵.

Aceste informații ale lui Flavius Josephus sunt prețioase. Mai întii, ele sunt furnizate de un autor care a participat personal la războiul iudaic și care, fiind evreu, a urmărit cu compătimire soarta prizonierilor, prin urmare informațiile sale sunt pe deplin autentice. Chiar și J. Beloch, care are o atitudine hipercriticistă față de izvoarele istorice antice, crede că aceste informații ale lui Flavius Josephus sunt demne de crezare²⁶. În al doilea rînd informațiile de mai sus exprimă atitudinea generală a cuceritorilor romani față de prizonieri în a doua jumătate a secolului I e.n., deci în preajma războaielor dacico-romane. Dacă ținem seamă de faptul că între războiul iudaic și cel dacic a fost un interval de numai de 30 de ani, atunci nu este nici un motiv să ne îndoim că soarta prizonierilor dacici nu a fost asemănătoare cu aceea a prizonierilor evrei.

Din analiza informațiilor furnizate de Flavius Josephus reiese un fapt care la prima vedere pare ciudat. Ne gîndim la risipirea cu ușurință a vieții prizonierilor, ceea ce este în contradicție cu teza după care aceste războaie au avut ca scop principal obținerea de sclavi. Reiese că, în ciuda așteptărilor, numai o parte neinsemnată a prizonierilor a fost aruncată pe piața de sclavi, anume minorii sub 17 ani.

Majoritatea prizonierilor a fost trimisă în arenele circurilor din Roma și din provincii, unde ei au pierit în lupta cu fiarele sau luptându-se între ei. Că această constatare reprezintă realitatea o dovedește același autor. Flavius Josephus ne mai relatează că după cucerirea Ierusalimului Titus

²⁴ Flavius Josephus, *Bellum Iudaicum*, VI, 9, 1—3.

²⁵ Idem, o. c., VI, 9, 2.

²⁶ Julius Beloch, *Die Bevölkerung der griechisch-römischen Welt*, Leipzig, 1896, p. 244 și utr.; William L. Westermann, *The slave systems of Greek and Roman antiquity*, Philadelphia, 1955, p. 85, notele: 11, 12, 13, 14.

a stat mai mult timp în orașul Caesarea Philippi, unde s-au organizat mai multe jocuri. În cursul acestora — constată autorul — a pierit un mare număr de prizonieri, fiind aruncați înaintea animalelor sălbaticice sau fiind siliți să se lupte între ei, în grupe, pînă la moarte²⁷.

De asemenea, sărbătorind ziua de naștere a fratelui său mai mic, Titus a organizat în Antiochia jocuri splendide în care „au pierit peste 2500 de prizonieri sau în lupte cu fiarele sau arși pe rug sau luptîndu-se între ei”²⁸.

Este evident că soarta prizonierilor daci nu putea să se deosebească mult de cele expuse. În lumina informațiilor citate și bazîndu-ne pe inscripțiile păstrate vom încerca să urmărim soarta acestor prizonieri.

Inscripțiile referitoare la sclavi și liberti de origină dacică au fost descoperite în Italia,²⁹ Pannonia,³⁰ Dalmatia,³¹ Britannia,³² Gallia,³³ Mauretania³⁴ și pe teritoriul insulei Delos³⁵. Datarea inscripțiilor însă nu poate fi făcută cu siguranță, dar se poate constata cu certitudine că persoanele ce figurează în inscripții au ajuns în sclavie fie înaintea războaielor daco-romane, fie în cursul lor, fie după acestea, deci în secolele I—II e.n. Trebuie însă să constatăm de la început că proporțional este foarte mic numărul acelor inscripții care se referă la daci ajunși sclavi în cursul celor două campanii.

Din unele inscripții putem conchide că Traian urmînd exemplul lui Caesar, dar cu o mai modestă liberalitate a dăruit soldaților săi evidențiați în luptă, prizonieri de război. D. Tudor,³⁶ referindu-se la o constatare a lui C. Patsch,³⁷ susține că unii dintre comandanții lui Traian, ca de pildă L. Licinius Sura, s-au îmbogățit din prada de război, deoarece „optimus princeps”, în afară de alte donații, a dat comandanților săi și prizonierii de război. Sintem de părere că această constatare cu caracter general poate fi dovedită printr-un exemplu concret. Ne gîndim la inscripția funerară din orașul Sitifis din Mauretania pusă unui anumit „Fortunatus”³⁸. Forma numelui trădează fără îndoială că avem de-a face cu un sclav, iar observația „qui et Dacus” dovedește originea dacică a sclavului. Putem presupune pe bună dreptate că acest prizonier dac, numit Fortunatus, a ajuns pe târmul nord-vestic al Africii împreună cu soldații mauri ai renumitului comandant Lusius Quietus. Numărul relativ mare al inscripțiilor din Pannonia referitoare la sclavi sau liberti de origină dacică,³⁹ ar putea indica faptul că unii dintre ei au ajuns ca donații

²⁷ Flavius Josephus, *o. c.*, VII, 2, 1.

²⁸ Idem, *o. c.*, VII, 3, 1.

²⁹ CIL, VI, 3227; CIL, VI, 200; CIL, VI, 7407; CIL, X, 4063 (= 3689); CIL, X, 4030 (= 3672); CIL, XIV, 3564 = ILS, 3821; CIL, V, 3647; CIL, X, 1316 și fragmentele de amfore.

³⁰ CIL, III, 14355¹⁶ (AE, 1895, p. 324); vezi și A. Dobó, *Inscriptiones extra fines Pannoniae Daciaeque repertae ad res earundem provinciarum pertinentes*. Editio II emendatio, Budapest, 1940, nr. 75; CIL, III, 4150⁹; CIL, III, 14264 = (10949); CIL, III, 13379 = p. 2328²¹. In AnnEp 1929, nr. 217: Peregrinus Q(uinti) Asi(ni) ser(vus) sutor caligarius natione Dacus ann. XX b.s.e.; cf. Dobó, nr. 60; Ion I. Russu, *Onomasticon Daciae*, AISC, IV, (1941—1943), p. 216—228.

³¹ CIL, III, 14644 = ILS, 5111, Dobó, *o. c.*, nr. 59; CIL, III, 9424 = (13058).

³² Cf. Ephemer. Epigr., VII, 840: *Mettus nation(e) Geta*; AISC IV, p. 219 (Moesia).

³³ CIL, XIII, 10010⁷³⁶, 10010⁷³⁷, 10010⁷³⁸, 10010⁷⁴¹. Pentru Hispania vezi CIL, XV, 4308.

³⁴ CIL, VIII, 8562.

³⁵ CIL, III, 7309³⁹.

³⁶ D. Tudor, *o. c.*, p. 46.

³⁷ Carl Patsch, *o. c.*, p. 136.

³⁸ CIL, VIII, 8562.¹

³⁹ CIL, III, 14355¹⁶, CIL, III, 4150⁹, 4264 (= 10949); AnnEp, 1929, nr. 217; CIL, III, 13379 = p. 2328²¹, vezi nota 30.

în această provincie, știut fiind că toate legiunile din Pannonia au participat la războaiele lui Traian cu dacii.

Există unele indicațiuni din care am putea deduce că prizonieri daci au ajuns pînă în Hispania și Gallia. Pe un fragment de amforă de la Monte Testaccio după numele sclavului la genetiv: Daci figurează orașul Corduba,⁴⁰ ceeace arată că avem de a face cu un atelier de olărie din acest oraș, în care au lucrat și sclavi daci. Fragmentul de amforă este datat în anul 154 e.n. Acest fapt ne îndreptățește să presupunem nu un prizonier al lui Traian, ci mai degrabă un descendent al acestuia, sau un dac capturat mai tîrziu.

Fragmente cu inscripții, ca DACVS, DACCIVS, DAGVS sau DECEBALVS au fost găsite și în Gallia pe așa numitele vase galice — *vascula Gallica* — care deasemenea pledează pentru prizonieri daci sau descendenți de ai lor.⁴¹

Mulți dintre sclavi, mai ales cei mai tari și cei de origine nobilă, ca și în cazul iudeilor, au fost trimiși la Roma să facă parte din cortegiul triumfal al învingătorilor. De la Flavius Josephus aflăm că acest corteiu se îndrepta spre templul lui Jupiter Capitolinus. De obicei ajungînd la acest templu, cortegiul se oprea pînă cînd „un curier anunța moartea comandanțului inamic“. Acest comandanț era și el tîrât în corteiul triumfal, împreună cu ceilalți prizonieri, „apoi i se lega de gît o funie și era dus pe o înălțime înaintea forului și executat ca un răufăcător.“⁴²

De la Dio Cassius știm că și capul lui Decebal a fost dus la Roma.⁴³ Acest fapt este întărit și de un calendar din Ostia, în care găsim însemnat că încă în anul 106 capul lui Decebal a fost aruncat de pe scările Gemoniei,⁴⁴ anunțînd astfel victoria armatelor romane. Este știut că Traian a stat un timp oarecare în Dacia și după încheierea războiului și că triumful a fost sărbătorit numai în anul 107. Este probabil, deoarece Decebal murise deja, că atunci un alt conducător al dacilor a fost executat în for, potrivit „obiceiului străvechi“⁴⁵ relatat de Flavius Josephus.

După marșul triumfal au avut loc serbări care, după cum spune Dio Cassius,⁴⁶ au durat 123 de zile și „fură ucise mii și mii de fiare și de vite și se luptară 10.000 de gladiatori“. Fără îndoială majoritatea acestor gladiatori au provenit din rîndurile prizonierilor daci.

Avem unele inscripții care, după toată probabilitatea, arată că serbări asemănătoare au fost ținute și în provincii. Se pare că la Forum Claudii Ceutrorum Axima (Aime-en-Tarantaise de astăzi) a fost ridicat cu această ocazie un monument. Mommsen spune că ridicarea acestuia s-a făcut în anul 107 de către cetățenii orașului în cinstea lui Traian, pentru biruințele sale asupra Dacilor — „*devictis Dacis*“.⁴⁷

⁴⁰ CIL, XV, 4308.

⁴¹ CIL, XIII, 10010⁷³⁸, 10010⁷³⁷, 10010⁷³⁶, 10010⁷⁴¹, cf. Dobó, o. c., nr. 69/a.

⁴² Flavius Josephus, o. c., VII, 5, (6): βρόχω δέ περιβλήθεις εἰς τὸν ἐπὶ τῆς ἀγορᾶς ἐσύφετο τόπον... νόμος δὲ στὸν Ρωμαίοις ἔκει κτείνειν τοὺς ἐπὶ κακουργίᾳ θάνατον κατενωμένους.

⁴³ Dio Cassius, LXVIII, 14, 3.

⁴⁴ Istoria României, I, p. 314; A. Degrassi, *Inscr. Italicae*, XIII, fasc. I, fr. XX, p. 177, 198–199 și 226–227.

⁴⁵ Flavius Josephus, o. c., VII, 5, 6: παλαιίν πάτριον.

⁴⁶ Dio Cassius, LXVIII, 15.

⁴⁷ CIL, XII, 105 și IL, S, 289; vezi și CIL, XII, 106, Dobó, o. c., nr. 195.

Tot în anul 107, din aceeași cauză, adică în cîinstea biruinței asupra lui Decebal — τὸν Δεκιβαλλον ἔλαβε,⁴⁸ a fost ridicat un monument în Cyrene. Dezvelirea unui astfel de monument s-a desfășurat în cadrul unor serbări. Credem că nu gresim dacă presupunem că la aceste serbări prizonierii daci trimiși de către Traian constituiau pentru public atracțiunea principală.

Se pune problema: oare și în cazul Daciei o parte a prizonierilor a fost valorificată pe piața de sclavi, aşa după cum s-a întîmplat în Iudeea?

Este bine cunoscută explicația dată inscripției „ex manubiis“ din forul lui Traian de către scriitorul antic Aulus Gellius. Din ea reiese că cheltuielile construirii forului au fost acoperite din sumele obținute din vînzarea prăzii de război — *ex praeda vendita*.⁴⁹

Lydus, referindu-se la Criton, vorbește despre patru feluri de prăzi de război și anume: vase de aur și de argint, animale și arme (ἀγελῶν τε καὶ δηλῶν) și prizonieri (ἀνδρῶν μαχημωτῶν)⁵⁰.

Această pradă bogată a fost valorificată probabil pe piețile mari din Aquileia și din Roma, iar o parte a prizonierilor a putut fi vîndută comercianților de sclavi care de obicei însوteau campaniile militare.

Urmărele prizonierilor vînduți ca sclavi trebuie să le căutăm mai ales în inscripțiile din Pannonia, Dalmatia și îndeosebi în cele din Italia.

În Pannonia au fost descoperite cinci inscripții cu sclavi sau liberți de origine dacică. Datarea lor este însă cu totul nesigură, iar deoarece pe teritoriul Pannoniei și în „barbaricum“ din vecinătate există o populație dacică și în perioada imperiului timpuriu,⁵¹ originea acestor sclavi este foarte discutabilă.

Pe o inscripție ieșită la iveală pe teritoriul Scarbantiei de odinioară aflăm o anumită Sassa, soția unui libert de origine dalmatină cu această remarcă „coniunx et conliberta natione Daca“.⁵² Mócsy datează inscripția la sfîrșitul secolului I e.n., deci înaintea războaielor lui Traian cu Decebal.⁵³ Din Carnuntum cunoaștem pe sclavul Quintus Asinius despre care inscripția constată: „servus sutor caligarius, natione Dacus“,⁵⁴ deci el a fost un meșter de încălțăminte militară (*caligarius*) și probabil lucra în atelierul stăpînului său împreună cu ceilalți tovarăși de sclavie.

Din Aquincum cunoaștem pe libertul lui Ressatus cu numele Scorilo, un nume pur dacic, și cu observația „domo Dacus“.⁵⁵

În Savaria pe o inscripție datată în 181 e.n. găsim o listă de nume, între care și numele lui Iulius Decibalus. Se pare că acest dac era un libert ajuns în această situație socială într-o epocă mai tîrzie.⁵⁶

⁴⁸ AnnEp, 1929, nr. 8, Dobó, o.c., nr. 197.

⁴⁹ Aulus Gellius, *Noctes Atticae*, XIV, 25.

⁵⁰ Lydus, o.c., II, 28.

⁵¹ A. Mócsy, *Die Bevölkerung von Pannonien bis zu den Marcomannenkriegen*, Budapest, 1959, p. 254 (186–53).

⁵² CIL, III, 14355¹¹; A.E., 1899, p. 324, Dobó, nr. 75.

⁵³ Mócsy, o.c., p. 225.

⁵⁴ AnnEp, 1929, nr. 217, Dobó o.c., nr. 60.

⁵⁵ CIL, III, 13379 = p. 2328²¹.

⁵⁶ CIL, III, 4150⁶.

În localitatea Széplak din Ungaria găsim o inscripție cu un nume Teuriscus. Judecind după numele lui el era un sclav originar din părțile nord-vestice ale Daciei.⁵⁷ Se poate presupune că este unul dintre prizonierii lui Traian.

În inscripțiile din Dalmatia figurează mai multe nume de persoane dacice, dar numai două dintre ele pot fi socotite ca aparținând sclavilor.

O inscripție aflată în apropierea orașului de odinioară Epetium a fost dedicată unui „*Amabilis secutor natione Dacus*”, despre care se constată că a pierit în cea de a 13-a luptă a lui, dar nu de mâna unui om, ci fiind răpus de soartă: „*fato deceptus non ab homine*”.⁵⁸ Cuvântul „secutor” arată că avem de a face cu un gladiator. Tinem să notăm că acestui gladiator dac de mare popularitate, pe lîngă inscripție, i s-a descoperit și urna cu toate osemintele.

Din orașul Salona. situat în Dalmatia, cunoaștem pe Ulpius Dacio, căruia soția, Aurelia Victorina, i-a ridicat un monument funerar.⁵⁹ Gentialiul „Ulpius” pledează pentru ipoteza că acest sclav a fost eliberat încă în timpul lui Traian.

În Italia au fost descoperite mai multe inscripții cu nume de sclavi sau liberti de origine dacică. La Capua pe un monument funerar deteriorat citim numele lui C. Aulus C. C. libertus Dacus.⁶⁰ Pe monument la dreapta și stînga cuvintelor „*filiola vivit*” este înfățișată cîte o femeie iar sub aceste cuvinte o fetiță al cărei cap este atins de femeia de alături. Prin urmare decedatul a avut și familie, deci el a fost mai de grabă un desendent al prizonierilor dacii.

Tot la Capua într-o altă inscripție figurează A. Carvilius A. libertus Teuriscus.⁶¹ Teurisci au fost așezați în regiunea nord-vestică a Daciei de către Burebista,⁶² iar libertul Carvilius a putut ajunge în Italia în cursul războaielor. Pe monument este reprezentat un bărbat cu simbolurile arhitecturii.

La Nola găsim pe liberta Nonia Dacia,⁶³ iar la Verona o Iulia Dacia,⁶⁴ a cărei stare socială nu o cunoaștem. În orice caz aceste inscripții pot fi socotite ca dovezi convingătoare că cuceritorii romani au capturat nu numai bărbați, ci și femei.

În orașul Tibur, P. Aquilius libertus Dacus împreună cu un tovarăș al său a ridicat un altar unei zeități rare, Mens Bona Salus.⁶⁵ Cînd a ridicat altarul el era *magister quinquennalis*, dar data cînd a ajuns el în Italia nu se poate preciza. Judecind după funcția ce o detine, ne putem gîndi la a doua jumătate a secolului II e.n.

Un număr mare de inscripții cu nume de sclavi sau liberti daci a fost descoperit la Roma. Unele dintre ele pot fi date și astfel orientarea noastră este mai sigură.

⁵⁷ CIL, III, 4264 (=10949).

⁵⁸ CIL, III, 14644; ILS, 5111, Dobó, o. c., nr. 59.

⁵⁹ CIL, III, 9424 (=13058).

⁶⁰ CIL, X, 4030 (=3672); I. I. Russu, o. c., p. 219, Dobó, o. c., 64 nr. 8.

⁶¹ CIL, X, 4063 (= 3689), Dobó o.c., nr. 78.

⁶² Ptolemaios, III, 8, 3; Strabo, VII, 5, 2 (313).

⁶³ CIL, X, 1316; Dobó, o. c., nr. 73.

⁶⁴ CIL, V, 3647, Dobó, o. c., nr. 74

⁶⁵ CIL, XIV, 3564; ILS, 3821, Dobó, o.c., nr. 54.

M. Bang crede că primul sclav dac ajuns la Roma a fost un *Dacus insularius*,⁶⁶ care după părerea lui a fost capturat în cursul campaniilor lui Augustus împotriva dacilor și cu timpul a devenit administratorul unei case mari de închiriat (*insularius*). Constatarea lui Bang se bazează pe o simplă presupunere, deoarece nu avem nici o indicație certă în ce privește data inscripției.

Stim însă că L. Avilius Dacus era deja la Roma sub domnia lui Vespasian, întrucât numele lui figurează pe un piedestal de marmură ridicat în ziua de 17 noiembrie anul 70 e.n. în cimitirul lui Vespasian.⁶⁷ După nume el era un libert. Mateescu observă că acest dac a fost sclavul cunoscutei familiei Avilia.⁶⁸

Dintre sclavii și libertii de origine dacică de la Roma, Aurelius Primus libertus, natione Dacus, aparține unei perioade târzii.⁶⁹ Judecind după nume, monumentul lui funerar a fost ridicat pe la sfîrșitul secolului al II-lea sau la începutul secolului al III-lea.

Pentru studierea sclavilor și libertilor de origine dacică din Italia și din Roma au o importanță deosebită fragmentele de amfore cu inscripții descoperite pe Monte Testaccio din Roma.

Cel mai timpuriu dintre aceste fragmente se datează în anul 145⁷⁰, iar cel mai târziu în anul 161⁷¹, două se datează în 154⁷², iar unul în 160⁷³. Pe ele găsim nume de sclavi „Dacus“. La genitiv „Daci“, cîteodată urmat de numele orașului în care amfora a fost fabricată și de numele consulilor, precizînd anul de confecționare. Pe un fragment între Dacus și numele consulilor găsim aceste două cuvinte: CORDVBA și HERMES⁷⁴, iar pe un altul între cifra care indică capacitatea vasului și numele consulilor se află cuvîntul CAMPANVS⁷⁵. Pe cel din anul 161 DACVS este întrebuițat ca atribut (epitet) al numelui MARCVS. Tot din Italia se cunoaște un fragment de amforă, fără precizarea locului de descoperire, pe care figurează numele Cl. Dacus⁷⁶.

În legătură cu aceste fragmente de amforă se pun două probleme. Care era starea socială a persoanelor al căror nume figurează pe amforă, și ce relații există între aceste persoane și prizonierii daci ai lui Traian?

Întrebuițarea sclavilor în ateliere de olărie este o problemă mult discutată. Este îndeobște cunoscut faptul că atelierele romane de olărie se împărțeau în două mari categorii. În categoria întâia intră acele ateliere care produceau unele articole mai grosiere, iar în cea de a doua se încadrează atelierele care fabricau piese fine ca *terra sigillata*.

Dintre acestea au fost bine studiate acelea care produceau terra sigillata în Arretium, dintre anii 25 i.e.n. și 23 e.n.⁷⁷ Cercetînd forțele de

⁶⁶ CIL, VI, 7407; vezi M. Bang, *Die Herkunft der römischen Sklaven*, Mitteilungen des kaiserlich deutschen Archaeologischen Instituts. Roemische Abteilung, vol. XXV (1910), p. 223–251, p. 230 și 234.

⁶⁷ CIL, VI, 200, a tergo, col. III, v. 7.

⁶⁸ G.G. Mateescu, *I Traci nelle epigrafi di Roma*, ED, I (1923), p. 84.

⁶⁹ CIL, VI, 3227.

⁷⁰ CIL, XV, 4144.

⁷¹ CIL, XV, 3994.

⁷² CIL, XV, 4307 și 4308.

⁷³ CIL, XV, 4340.

⁷⁴ CIL, XV, 4308.

⁷⁵ CIL, XV, 4307.

⁷⁶ CIL, XI, 6695¹⁰³; Dobó, o. c., nr. 68.

⁷⁷ A. Oxé, *Arretinische Reliefsfassse vom Rhein*, Frankfurt am Main, J. Baer, 1933.

muncă folosite în atelierele din Arretium, Gummerus a stabilit unele date statistice referitoare la proporția dintre munca liberă și cea a sclavilor⁷⁸, încercând să micșoreze importanța muncii sclavilor. Cercetările mai recente însă au dovedit că în astfel de ateliere, de obicei, lucrau sclavi renumiți pentru arta lor superioară. Numele sau semnul lor ei l-au imprimat și pe produse⁷⁹. Acest fapt — după cum constată și Westermann — arată aprecierea de care se bucurau⁸⁰.

Chiar dacă în aceste ateliere au fost angajați și oameni liberi, care apar pe amfore sau pe alte vase cu un singur nume, ca și sclavii, totuși astăzi este unanim acceptată părerea că în secolul I și II e.n. majoritatea absolută a forțelor de muncă din olărit o constituau sclavii⁸¹, mai ales în Italia. „În atelierele de olărie — spune Westermann — relația sclavului cu propria lui muncă era mai importantă din punct de vedere economic și social decât supunerea lui față de proprietarul de ateliere”⁸², cu alte cuvinte, dacă atelierul era vîndut unui alt proprietar, sclavii continuau să lucreze în același loc de muncă. În aceste împrejurări este de înțeles că sclavii continuau să lucreze în atelierele respective și după eventuala lor eliberare, iar copiii continuau meseria părinților.

Pe baza celor expuse putem conchide că în atelierele din Italia (și din Hispania), în care în anii 145, 154, 160 și 161 găsim sclavi sau liberți de origine dacică, aceștia sau ascendenții și descendenții lor lucrau și înainte și după datele menționate. Unii dintre ei, mai ales cei din anul 145, ar fi putut să provină chiar din rîndul prizonierilor lui Traian, deoarece nu trebuie să uităm că numai cei sub 17 ani au fost aruncați pe piața de sclavi.

Din studierea inscripțiilor reiese că un mare număr de sclavi daci au fost angajați la olărit. În afara de fragmentele de la Monte Testaccio, numele sclavilor de origine dacică apar și pe alte vase. Astfel pe un fragment de *terra sigillata* găsim un Decibalus,⁸³ care fără îndoială a fost un sclav dac. Pe un alt fragment de amforă citim numele lui Cl. Dacus⁸⁴. Am amintit deja fragmente din Gallia care poartă inscripția⁸⁵ DACVS FEC (DACCVS FE) DACCVS F (DACCVS) DACCVS(S) DACCIVS F și DACCIV F.⁸⁶ Tot în Gallia s-a descoperit un fragment cu inscripția deteriorată care cu toată probabilitatea conține cuvântul DACVS⁸⁷. Pe un alt fragment în locul lui c se scrie g, deci DA DAGVS, DAGG, DAGA sub care după părerea noastră se ascunde un sclav dac⁸⁸. Numele DACVS îl întilnim și pe un gît de amforă găsit în insula Delos,⁸⁹ și pe un fragment de amforă tarantină din Peripato⁹⁰.

⁷⁸ Gummerus, *Industrie und Handel bei den Römern*, RE., IX, 2, 1439–1535; R. H. Barrow, *Slavery in the Roman Empire*, New York, 1928, p. 127.

⁷⁹ Westermann, o. c., p. 92.

⁸⁰ Idem, *ibidem*.

⁸¹ Idem, o.c., p. 93–94, cu bibliografie.

⁸² Idem, o.c., p. 92.

⁸³ CIL, XV, 2797.

⁸⁴ CIL, XI, 8695¹⁰⁶, Dobó, o. c., nr. 68.

⁸⁵ CIL, XIII, 10010³¹.

⁸⁶ CIL, XIII, 10010³¹.

⁸⁷ CIL, XIII, 10010³¹.

⁸⁸ CIL, XIII, 10010⁴⁰.

⁸⁹ CIL, III, 7309³⁹, Dobó, o. c., nr. 67.

⁹⁰ Ephem. Epigr., VIII, 242²⁰; Dobó, o. c., nr. 66.

Aceste inscripții de pe vasele romane pe de o parte întăresc constatăriile cercetărilor arheologice că dacii au fost meșteri recunoscuți în olărie, pe de altă parte arată că sclavii daci au fost angajați cu precădere în ateliere de olărie.

Am trecut deci în revistă toate inscripțiile cu sclavi sau liberti daci. Din examinarea lor putem trage unele concluzii.

Constatările unor cercetători burghezi, cum sunt M. Bang și Barrow⁹¹, par a fi cu totul greșite. Ei susțineau, îndeosebi Barrow, că numărul sclavilor daci este foarte mic (citează numai doi), apoi, că aceștia au ajuns în sclavie înaintea războaielor lui Traian cu Decebal. Bang s-a străduit să susțină teza despre extirparea poporului dac.

Dar nici teza cealaltă nu poate fi menținută, că majoritatea absolută a sclavilor și libertilor daci au provenit din rîndul prizonierilor de război. Este relativ foarte restrâns numărul acestor inscripții în care sunt atestați cu certitudine prizonieri daci. După mărturia inscripțiilor existența sclavilor și libertilor daci poate fi constatată în tot cursul secolului I și II e.n., deci și înainte și după războaiile dacice.

În sfîrșit este semnificativă concluzia privind ocupația sclavilor și libertilor daci. Majoritatea lor au lucrat în ateliere de olărie, unul dintre ei a fost meșter de încălțăminte militară (sutor *caligarius*), unul cu toată probabilitatea arhitect, iar unul gladiator. Mai există cîteva persoane a căror ocupație nu poate fi stabilită.

În legătură cu ocupația sclavilor daci trebuie să examinăm încă o problemă. Găsim unele afirmații generale, făcute chiar și în lucrări de specialitate⁹², că mulți dintre prizonierii daci au fost angajați în agricultură. Nu s-a descoperit însă — cel puțin pînă în prezent — nici o inscripție pe care s-ar putea baza aceste constatări de caracter general. Credem că acest fapt nu se datorește unei simple întîmplări, ci el oglindește situația schimbată din agricultura romană. Procesul de înlocuire a sclavilor cu coloni, care a început încă din secolul I i.e.n., s-a răspîndit cu o viteză considerabilă, iar la începutul secolului al II-lea e.n. colonatul a devenit o formă economică și socială dominantă în agricultură. Nu putem intra aici în detalii, totuși vom încerca să justificăm afirmația noastră prin cîteva date.

Columella, autorul unui tratat de agricultură din timpul lui Nero, socotește angajarea sclavilor o greșală și ca ceva neadmisibil.

„Sclavii aduc cîmpurilor cel mai mare rău — afirmă Columella. Ei împrumută boii pentru bani străinilor; pasc boii și celelalte vite destul de prost. Ară rău pămîntul. Ei susțin că s-a pus în pămînt mult mai multă sămîntă decât s-a făcut în realitate; nu se îngrijesc ca sămînta aruncată în pămînt să încoltească bine, iar cînd descarcă recolta pe arii o micșorează în timpul treieratului, fie tăinuind o parte, fie lucrînd-o prost, căci fură și ei și nici de alții n-o păzesc”⁹³.

⁹¹ Barrow, o. c., p. 16: „the individual references to Dacians . . . are so few as to be negligible”.

⁹² D. Tudor, o.c. p. 53.

⁹³ Columella, *Res rustica*, I, 7, 6–7.

Mașkin este de părere că acest pasaj oglindește o formă caracteristică a rezistenței pasive a sclavilor⁹⁴.

Intr-un alt loc, combătind acele teze care explicau declinul din agricultură prin schimbări de climă, Columella susține:

„Eu cred că fenomenele despre care vorbim nu au fost de loc provocate de neajunsurile climei, ci mai curind de propriile noastre defecte. De fapt noi am dat pământul spre a fi lucrat de cei mai proști sclavi, adică l-am pedepsit dîndu-l pe mîna călăilor, pe cătă vreme cei mai buni dintre înaintașii noștri se ocupau ei însiși de el, cu cea mai mare sîr-
guință.”⁹⁵

Aceste citate, chiar fără o interpretare mai amplă, evidențiază faptul că forța de muncă a sclavilor în agricultură „și-a trăit traiul“.

Pentru situația agriculturii din perioada războaielor daco-romane sînt și mai importante scrisorile lui Plinius cel Tânăr, deoarece acestea oglindesc și mai bine formele de cultivare de pe latifundii. Se știe că Plinius însuși a fost un latifundiar, avînd mai multe moșii și mai multe case în provincie, pe care ni le prezintă în scrisorile sale într-o formă artistică. De la mama sa a moștenit un latifundiu situat lîngă lacul Como, pe un altul, situat lîngă Tifernum Tiberinum din Etruria, l-a cumpărat, dar și-a construit un palat strălucitor și pe țărmul Lațului, la Laurentum⁹⁶. Pămînturile sale le-a împărtit în parcele și le-a arendat colonilor. Numai la Tifernum era cultivată cu sclavi o parte a domeniului, dar în scrisorile sale el se plînge mereu de greutățile cauzate de aceștia⁹⁷. De altfel Plinius cel Tânăr sfătuеște cu pasiune pe prietenii săi să-i elibereze pe sclavii lor⁹⁸, aşa precum el este între primii care au încercat să schimbe arenda în bani cu arenda în natură⁹⁹. În concluzie: și scrisorile lui Plinius arată procesul de întărire a colonatului, deci procesul de înlocuire a sclavilor cu coloni în agricultură.

Credem că această situație economică și socială ne dă un răspuns și la întrebarea de ce nu găsim sclavi de origine dacică în agricultură. Dar această situație aruncă lumină și asupra unui alt fapt, și anume de ce au fost vinduți numai prizonierii sub 17 ani. Sclavii în această perioadă erau cumpărați mai mult pentru diferitele ateliere. Pregătirea profesională se putea asigura mai ușor pentru tineri.

Cu privire la această întrebare găsim unele indicații și la Martial. Într-o epigramă el spune că prietenul său poate să primească în locul unui sclav cumpărat de un comerciant din Mytilene unul de la Istru, care va fi „capabil să pască oile tiburtine” — „*Tiburtinas pascere possit oves*”¹⁰⁰. Epigrana se află în cartea a VII-a, care a fost editată încă înaintea morții lui Domitian¹⁰¹. Marcellinus, despre care este vorba, a participat și la războaiele cu dacii sub Domitian, fapt pe care îl aflăm tocmai

⁹⁴ N. Mașchin, *Istoria Romei antice*, București, 1951, p. 314.

⁹⁵ Columella, o. c., I, praef. 3.

⁹⁶ Bernard W. Henderson, *Five Roman Emperors*, Cambridge, 1927, p. 236 și urm.

⁹⁷ Plinius Minor, *Epistulae*, VII, 32.

⁹⁸ Idem, o. c., VII, 32.

⁹⁹ Idem, o. c., III, 17.

¹⁰⁰ Martialis, *Epigrammaton libri*, VII, 80 : *At tibi captivo famulus mittetur ab Histro, Qui Tiburtinas pascere possit oves*.

¹⁰¹ M. Schanz – C. Hosius, *Geschichte der römischen Literatur*, München, 1935, vol. II, p. 551; René Pichon, *Histoire de la littérature latine*, Paris, 1924, p. 613.

din afirmațiile unei alte epigrame a lui Marțial¹⁰². Prin urmare „sclavul de la Istru“ recomandat pentru păstorit trebuie să fie de origine dacică, de unde am putea trage concluzia că sclavi daci au fost folosiți și la păstorit.

S-a mai afirmat că prizonierii daci au participat la marea operă de construcții inițiată de Traian. Astfel în anul 106 au fost drenate apele mlaștinilor Pontine, în anul 107 a fost lărgit portul Centumcellae (Civittavecchia), în anul 109 s-a repus în circulație canalul dintre Nil și Marea Roșie, în același an s-a construit Aqua Traiana, apoi au fost construite forul, columna, basilica, arcuri triumfale, s-au reparat drumuri etc.¹⁰³.

Se pune problema în ce măsură s-a folosit la aceste construcții uriașă munca sclavorilor?

Este știut că construcțiile publice nu se executa prin mijloacele statului sau ale orașului, ci ele erau arendate unor antreprenori, care adesea dispuneau de o armată întreagă de sclavi. De asemenea se arendau construirea și întreținerea apeductelor. Totodată curtea imperială avea în proprietatea ei un mare număr de sclavi. Majoritatea lor lucra la curtea imperială, în administrația domeniilor imperiale și a întregului imperiu, dar „servi Caesaris“ pot fi găsiți și în diferitele ramuri ale industriei, îndeosebi în țesătorii, în atelierele de giuvaergerie, în aurării și argintării, în construcții. Numărul lor în aceste domenii este cu atât mai mare, cu cât puterea imperială a devenit mai centralizată¹⁰⁴.

Cu toate acestea nu trebuie să ne gîndim la cifre uriașe în ce privește numărul sclavorilor angajați în diferite munci. Datele păstrate din timpul lui Nerva ne dau unele lămuriri în această privință. Sub îndrumarea procuratorilor apelor — *procuratores aquarum* — s-au folosit pentru întreținerea apeductelor 240 *servi publici* și 460 *servi Caesaris*, deci în total 680 de persoane,¹⁰⁵ deși se știe că apaductele de la Roma constituie cele mai mari lucrări publice din imperiu și întreținerea lor necesită uriașă forță de muncă.

În ce privește construirea canalului din Egipt, credem că presupunerea după care și prizonierii daci ar fi lucrat la aceste construcții este lipsită de orice temei. De altfel, după cum reiese din corespondența lui Plinius cel Tânăr,¹⁰⁶ construcțiile locale au fost executate totdeauna cu forțe de muncă locală, iar cheltuielile acoperite din fonduri locale. Curtea imperială, în cel mai bun caz, contribuia numai prin trimiterea unor ingineri sau a unor meșteri specializați.¹⁰⁷ În afară de construcțiile cu caracter militar și de unele cazuri speciale, statul roman n-a contribuit din bugetul central la finanțarea cheltuielilor publice din provincii.

Prin urmare dacă prizonierii daci au fost angajați la unele construcții din Roma și din Italia, numărul lor trebuie să fi fost foarte scăzut. Ei

¹⁰² *Martialis, Epig.*, VI,25. Cf. H. J. Isaac, *Martial Épigrammes*, Paris, 1930, vol. I, p. 234 și 270.

¹⁰³ J. Carcopino, o. c., p. 28–30, Henderson o. c., p. 189 și urm.

¹⁰⁴ Westermann, o.c., p. 111.

¹⁰⁵ Idem, o.c., p. 110.

¹⁰⁶ E. G. Hardy, *C. Plini Caecili Secundi Epistulae ad Traianum imperatorem cum eiusdem responsis*, London, 1889 XXIII, XXIV, XXXVII, XXXVIII, XXXIX, XL, XLI, XLII, XLIII, XLIV, LXI, LXIV, XC, XCI.

¹⁰⁷ Idem, o. c., XXXI, XL, XLI, XLII.

provin cu toată probabilitatea din rîndurile acelora care au fost duși la Roma pentru alaiul triumfal sau dintre aceia care au supraviețuit luptelor de gladiatori organizate cu ocazia serbărilor.

Dacă urmele prizonierilor daci sunt foarte puține și dacă numai o mică parte a lor a fost dusă la Roma, în provincii sau vîndută pe piață de sclavi, ce soartă au avut majoritatea prizonierilor daci, de ce aceștia au dispărut fără urmă?

Înainte de a da un răspuns la această întrebare, vom examina ce valoare reprezentau cei 50.000 de prizonieri daci, presupuși după Lydus.

Westermann, analizînd unele date păstrate în partea de răsărit a imperiului, în Dacia, Asia-Mică, Syria și în Egipt, ajunge la constatarea că în secolul al II-lea prețul sclavilor tineri varia între 175 și 600 de denari, iar al celor mai în vîrstă între 350—700 de denari.¹⁰⁸ Adunînd aceste cifre vom afla ca valoare medie a unui sclav dac 456,25 de denari, iar valoarea tuturor prizonierilor se cifrează la 22,812.000 denari, ceea ce echivalează cu 91,250.000 sesterți.

Ca să ne putem forma o părere aproximativă despre valoarea acestei cifre, vom cita unele date ale lui Plinius cel Tânăr, referitoare la prețurile contemporane.

Plinius a vrut să cumpere un domeniu situat lîngă moșia lui de la Tifernum. Domeniul consta din păsune, vie și pădure potrivită pentru exploatarea grinzilor de construcții. Prețul acestui domeniu era de 3.000.000 sesterți. Plinius remarcă însă că valoarea lui anterioară a fost de 5 milioane de sesterți, dar prețul pămîntului a scăzut în urma lipsei de coloni (*paenuria colonorum*)¹⁰⁹.

Dintr-o altă scrisoare a lui reiese că arenda anuală a moșiei sale de la Tifernum era de 400.000 de sesterți¹¹⁰.

La Nicaea cheltuielile construirii unui teatru se ridicau la 10 milioane de sesterți¹¹¹.

În Nicodemia s-au cheltuit 3 milioane de sesterți pentru construirea unei conducte de apă etc.¹¹²

Potem presupune deci că toate cheltuielile cu construirea forului lui Traian nu se ridicau la valoarea prizonierilor capturați.

Trecînd acum la problema soartei avute de majoritatea acestor prizonieri și la întrebarea de ce au dispărut fără urmă, credem că singurul răspuns just la atare problemă este că și prizonierii daci au ajuns în minele imperiale, exploatarea cărora aducea cel mai mare venit fiscului imperial.

În apropierea Daciei minele cele mai însemnate se aflau în Noricum și Dalmăția. Sursele principale ale vieții economice din Noricum le constituau bogatele mine de fier și de plumb. Majoritatea acestora aparțineau statului roman și erau exploataate, ca și cele din Dalmăția și Hispania, cu ajutorul arendașilor (*conductores*) bogați¹¹³. Minele de fier din Dalma-

¹⁰⁸ Westermann, *o. c.*, p. 101.

¹⁰⁹ Plinius Minor, *o. c.*, III, 19.

¹¹⁰ Idem, *o. c.*, X,8.

¹¹¹ E. G. Hardy, *o. c.*, XXXVIII (*De theatro Nicensium*).

¹¹² Idem, *o. c.*, XXXVII.

¹¹³ M. Rostovtzeff, *The social and economic history of the Roman Empire*, Oxford, 1926. p. 217.

ția au atras pe cuceritorii romani. Ele asigurau fierul necesar pentru armele legiunilor și ale trupelor auxiliare din provinciile dunărene¹¹⁴. Dar în Noricum și Dalmatia în afară de minele de fier, plumb și aramă existau și mine de aur. Minele de aur de la Virunum din Noricum au contribuit într-o mare măsură la înflorirea atelierelor de orfevrărie din marele oraș Aquileia¹¹⁵.

Despre extragerea aurului din Dalmatia poetul Statius afirmă că era aproape la același nivel cu cea din Hispania¹¹⁶.

Exploatarea minelor avea comun doar faptul că foloseau forța de muncă a sclavilor și a oamenilor liberi, dar în alte privințe mineritul s-a acomodat pretutindeni la condițiile locale. În cursul secolului I e.n. minele din Noricum, Dalmatia și Gallia au fost date arendașilor. În alte locuri ele au fost exploataate prin arendași mici iar arenda era percepută fie de perceptori speciali, fie de funcționari de stat. Exploatarea unor mine se făcea exclusiv cu sclavi sub un sever control militar¹¹⁷.

Tendința politicii imperiale în ce privește mineritul era ca prin eliminarea „conductorilor“, a arendașilor, minele să fie concentrate în administrația funcționarilor de stat, menținând și pe mai de parte diferite forme de exploatare¹¹⁸.

Examinarea acestor forme nu intră în preocuparea noastră actuală. Tinem doar să constatăm că au existat trei forme principale de exploatare: darea în arendă a unor puțuri de mină arendașilor mici, exploatarea cu sclavi, iar în unele provincii, ca de pildă în Egipt, exploatarea prin munca obligatorie a populației libere.

Credem că majoritatea prizonierilor dacii au ajuns în minele din Dalmatia.

Nu avem date precise pentru justificarea acestei teze.. Ea se bazează doar pe unele indicații.

Este știut că după cucerirea Daciei împăratul Traian a adus aici dalmatini pentru exploatarea bogatelor mine de aur. Această populație cunoscută sub numele de Pirustae, Baridustae și Sardeates în așezările lor din regiunea auriferă din Dacia s-a organizat în *vici* și *castella*, după cum rezultă din inscripțiile care amintesc un „*vicus Pirustarum*“ și „*castellum Baridustarum*“¹¹⁹. În același timp se știe că împăratul Traian a avut o grija deosebită pentru dezvoltarea mineritului din Dalmatia.

¹¹⁴ Idem, o. c., p. 225.

¹¹⁵ Idem, o. c., p. 71.

¹¹⁶ Statius, *Silvae*, I, 2, 153 :

Robora Dalmatia lucent satiala metallo.

III, 3. 89–90 :

Quicquid ab auriferis ejecat Hiberia fossis

Dalmatia quod monte nitet . . .

IV 7,13–16 :

Quando te dulci Latio remittent

Dalmatae montes, ubi Dite viso

pallidus fossor reddit erutoque

consolor auro.

¹¹⁷ Rostovtzeff, o. c., p. 295.

¹¹⁸ Rostovtzeff, o. c., p. 295.

¹¹⁹ C. Daicoviciu, *Les „Castella Dalmatarum“ de Dacie*, Dacia, N. S., II, 1958, p. 259–266; cf. *Istoria Români*, I, p. 401.

Este evident că dacii având mine de fier, de aramă, de argint și de aur se pricepeau la exploatarea minelor. Cu toate acestea angajarea prizonierilor daci în minele locale ar fi constituit o primejdie pentru provincia romană nou cucerită. Dar nici colonizarea în Dacia a unei populații dintr-o provincie în care mineritul necesita forțe de muncă nu ar părea justificată, dacă forțele exportate n-ar fi fost înlocuite cu alte forțe nou aduse. Părerea lui Patsch că suprapopularea Dalmăției a făcut nu numai posibilă, ci chiar necesară colonizarea în alte provincii a unei părți a populației,¹²⁰ nu poate fi menținută. Dalmăția n-a fost niciodată supra-populată, dimpotrivă Beloch susține contrarul, că Dalmăția a fost una dintre cele mai puțin populate provincii ale imperiului¹²¹.

Colonizarea unei părți a populației din Dalmăția în Dacia se explică nu prin suprapopularea provinciei respective, ci mai degrabă prin faptul că prizonierii din Dacia au putut asigura forțele de muncă necesare acolo, iar angajarea lor masivă a adus pentru stat un venit mai mare decât formele anterioare de exploatare a minelor. De altfel despre o reorganizare a mineritului din Dalmăția sub domnia lui Traian, cu toate că izvoarele sunt săracăcioase, totuși avem unele indicații.

C. Patsch accentiază în mai multe lucrări ale sale grijă purtată de Traian față de mineritul din Dalmăția¹²². Această grijă este oglindită și în faptul că între anii 102 și 117 Traian bate mai multe serii de monete speciale pentru uzul populației din regiunea minieră a Dalmăției. Aceste monete pe revers poartă inscripția METALLI VLPIANI DELMATICI, iar pe avers găsim numele lui Traian¹²³.

De altfel despre relațiile dintre Dalmăția și Dacia vorbesc acele inscripții care au fost descoperite pe teritoriul orașelor Iader,¹²⁴ Salonae¹²⁵ și Epetium¹²⁶ de odinioară. Si poate că tocmai în acest fapt trebuie să căutăm cauza pentru care în anul 113 intr-un oraș din Dalmăția, în Aseria, a fost ridicat un arc de triumf în cinstea lui Traian¹²⁷.

Viața sclavilor din mine era deosebit de grea. Sub supravegherea severă a soldaților, aceștia lucrau pînă la istovire, ceea ce ducea la moarte lor prematură. Marx apreciază munca sclavilor în felul următor:

„Munca excesivă este... groaznică în antichitate, atunci cînd este vorba să se obțină o valoare de schimb în forma sa independentă de bani, cînd adică este vorba de producția aurului și a argintului. Munca forțată pînă la istovire de moarte este aici formă oficială a muncii excesive”¹²⁸.

Această soartă a prizonierilor daci răspunde și la întrebarea de ce n-au păstrat atît de puține inscripții cu privire la ei și de ce au dispărut fără urme.

În legătură cu prizonierii de război daci trebuie să mai examinăm o afirmație a lui Patsch, care ni se pare neîntemeiată. C. Patsch a adunat

¹²⁰ C. Patsch, *o. c.*, p. 228.

¹²¹ Beloch, *o. c.*, 461 – 463.

¹²² Patsch, *o. c.*, p. 196 – 197, 227 – 228.

¹²³ K. Regling, *Zur griechischen Münzhunde*, (Markianopolis, Lychnidos Illyr. Tralleis-Goldstater, Exercitus Delmaticus) în ZfN. 35, 1924, p. 268.

¹²⁴ CIL, III, 2697/b

¹²⁵ CIL, III, 2086.

¹²⁶ CIL, III, 14644; ILS, 5111.

¹²⁷ H. Liebe und W. Wilberg, *Ausgrabungen in Asseria*, JÖAI, XI (1908), Bbl., 17 – 87.

¹²⁸ K. Marx, *Capitalul*, vol. I, E. S. P. L. P., Buc., 1957, p. 259.

25 de inscripții în care persoanele înșirate se numesc „agathyrsi”¹²⁹. Din aceste constatări Patsch conchide că la începutul secolului al II-lea e.n. în Dacia numărul agathyrsilor încă era mare și că de-a lungul veacurilor elementele dacice și agathyrs au creat o alianță puternică, că ele au luptat împreună împotriva cuceritorilor romani¹³⁰. Cercetătorul vienez identifică pe agathyrsi și pe columna lui Traian (Cichorius CLIII). Mai departe el susține că persoanele ce figurează în cele 25 inscripții au provenit din rîndurile prizonierilor agathyrsi capturați de către Traian.

C. Daicoviciu crede că teza lui Patsch nu este întemeiată, dar nu se ocupă mai pe larg de ea¹³¹. În schimb A. Alföldi o exploatează în susținerea tezelor sale cu privire la exterminarea dacilor. „Este fără îndoială — afirmă el — că numărul prizonierilor daci a fost extrem de mare. Nu este o întâmplare că la Roma și în împrejurimile ei ni s-au păstrat de la aceștia destul de multe urme, socotind și pe acei sclavi și liberți cu numele Agathyrsus pe care cam în acest timp îi găsim acolo și care desigur nu sunt urmașii tîrzii ai agathyrsilor de mult dispăruti — cum credea Patsch, ci... ei sunt prizonieri daci numiți cu acest nume legendar”¹³². Prin urmare pentru Alföldi agathyrsii au fost daci, iar inscripțiile lor numeroase pledează pentru numărul extrem de mare al prizonierilor daci.

Deși concluziile sale diferă, totuși și D. Tudor are o părere asemănătoare cu Alföldi.

„Acest trib scitic (adică agathyrsi) — constata Tudor¹³³ — nu mai putea lupta alături de Decebal, fiindcă el se topise cu timpul în masa getică. În schimb, etniconul se putea păstra în onomastica dacică pînă în epoca romană. El putea fi și reinviat prin cunoscutul obicei al stăpînilor de sclavi romani, de a da robilor lor nume cu caracter arhaizant, legat de regiunea lor de origine... Astfel săntem îndreptătiți să identificăm în textele epigrafice italice prin etniconul Agathyrsus, sclavi, liberți sau urmași ai acestora, ridicați din Dacia cu ocazia războaielor de cucerire a provinciei”.

Credem însă că părerile lui Patsch, ale lui Alföldi și Tudor nu pot fi menținute. Este adevărat că Herodot așează pe agathyrsi pe Mureș, dar datele arheologice din ultima vreme dovedesc că triburile scitice din Transilvania încă din sec. III i.e.n. dispăruseră în masa dacilor¹³⁴. Afirmația că prizonierii daci ar fi fost numiți agathyrsi de stăpînii lor este lipsită de temei.

Pentru clarificarea problemei socotim necesar să mai examinăm o dată pe scurt inscripțiile și informațiile autorilor antici referitoare la agathyrsi.

Examinînd repartizarea geografică a descoperirilor va reieși că aproape toate au fost aflate pe țărmul vestic al Italiei sau în apropierea acestui țărm și anume: 12 la Roma (nr. 1—12 în lista lui Patsch), 2 la

¹²⁹ Patsch, o. c., p. 123—125.

¹³⁰ Idem, o. c., p. 126—127.

¹³¹ C. Daicoviciu, *La Transilvanie*, p. 89, n. 1.

¹³² Alföldi, o. c., p. 146.

¹³³ Tudor, o. c., p. 58.

¹³⁴ I. H. Crișan, *Morminte inedite din sec. III i. e. n. în Transilvania*, supra, p. 105.

Aricia (nr. 13 și 14), 6 la Ostia (nr. 15—20), 2 la Puteoli (nr. 21—22), 1 la Regium Lepidum (nr. 23), 1 la Lugudunum din Gallia (nr. 23), iar 1 la Lampes în apropierea orașului Apameia din Phrygia. Concluzia logică din analiza repartizării geografice a inscripțiilor pare a fi că avem de a face cu unele persoane ajunse în Italia pe mare, în urma comerțului cu sclavi bazat pe piraterie sau brigandaj.

Dacă examinăm datarea inscripțiilor, constatăm că numai două dintre ele — după cum a afirmat și Patsch — pot fi dateate cu certitudine (CIL, XV, 461—470 și mai ales CIL, XIV, 2161). Totuși credem că numele persoanelor din inscripții ne pot oferi anumite indicații referitoare la datare. Dintre aceste persoane 3 poartă gentiliciul imperial Iulius,¹³⁵ 1 Ulpius,¹³⁶ 2 Aelius,¹³⁷ iar 3 au gentiliciul Aurelius¹³⁸. Aceste gentilici imperiale arată că unii dintre sclavi și liberi au ajuns în captivitate cu mult timp înaintea războaielor daco-romane, iar alții după aceste războaie. Prin urmare ei nu pot fi socotiți nici pe această bază ca prizonieri de război capturați de armatele lui Traian.

Informațiile care ne-au rămas de la autorii antici numai în parte ne duc la Herodot, care, după cum știm, a localizat pe agathyrsi în Transilvania¹³⁹. La autorii de după Herodot nu se precizează teritoriul lor. Dar nici unul dintre ei nu mai amintește Mureșul, ci îi așează pe agathyrsi undeva la răsărit de Carpați, pe țărmul de nord al Mării Negre, caracterizându-i cu aceleași epitetă ca *picti, immanes, fortis* etc.

Plinius cel Bătrân îi înșiră pe agathyrsi după budini și sciții regali. „*A Taphris — afirmă el — per continentem introrsus tenent Auchetae, apud quos Hypanis oritur, Neuroe, apud quos Borysthene, Geloni, Thysagetae, Budini, Basilidae et caeruleo capilo Agathyrsi*“¹⁴⁰.

Pomponius Mela înșirind pe arimaspii legendari și pe essedoni, care după el locuiau între arimaspi și lacul Meotis, vorbește despre agathyrsi și sauromații nomazi¹⁴¹. El este primul care afirmă că agathyrsii se tătuează fiecare după starea lui socială: „*Agathyrsi ora artusque pingunt, ut qui que maioribus praestant, ita magis aut minus*“¹⁴².

Rufius Festus Avienus,¹⁴³ autor din secolul IV, localizează pe agathyrsi în apropierea fluviului Boristhene, iar Martianus Capella, care a trăit cu un veac mai tîrziu, de asemenea îi așează în apropierea acestui fluviu,¹⁴⁴ așa precum tot aici îi pomenește și Priscianus¹⁴⁵. Credem de prisos să mai înșirăm mărturii asemănătoare ale autorilor antici. Din afirmațiile citate reiese că autorii antici din perioada imperiului așează pe agathyrsi nu în Transilvania, ci undeva pe teritoriul U.R.S.S. Se pare că cercetători ca

¹³⁵ IG, XIV, 1669; CIL, XIV, 4983; CIL, XIV, 289; JHS, XVIII, (1898), 95 n. 34

¹³⁶ CIL, VI, 29192.

¹³⁷ CIL, VI, 10637 și 19340.

¹³⁸ CIL, VI, 12997, CIL, XIV, 2261, CIL, XIV, 304.

¹³⁹ Herodot, IV, 48 și 108. Izvoarele scrise referitoare la sciții și naturali la agathyrsi au fost adunate de marele istoric rus V. V. Latışev în lucrarea lui „*Scythica et Caucasica*” publicată și în VDI între anii 1947—1949 sub titlul „*V. V. Latışev : Izvestija drevnih pisateljey o Skifii i Kavkaze*”. Datele referitoare la agathyrsi sunt adunate și în „*Thesaurus Linguae Latinae*”, Teubner, Lipsiae, 1900, s. v. *Agathyrsi*.

¹⁴⁰ Plinius Maior, *Historia Naturalis*, IV, 88 (IV, 12), 26.

¹⁴¹ Pomponius Mela, *Chorographia*, II, 2.

¹⁴² Pomponius Mela, o. c., II, 9.

¹⁴³ Rufius Festus Avienus, *Descriptio orbis terrae*, 435—461 și *Periegesis*, 298—320.

¹⁴⁴ Martianus Capella, *De nuptiis philologiae et Mercurii libri IX*, VDI, 1949, nr. 4, p. 280.

¹⁴⁵ Priscianus, *Periegesis*, 302, 311.

Ellis H. Minns¹⁴⁶ și M. Rostovtzev, care s-au ocupat îndeaproape cu problema sciților, n-au ținut seama de inscripțiile în care sănt pomeniți agathyrși și s-au limitat la informațiile lui Herodot, deaceea i-au localizat numai în Transilvania. Cercetările sovietice recente așeză pe agathyrși în Transilvania și Bucovina¹⁴⁷.

Din cele expuse ajungem la concluzia că nu toți agathyrșii locuiau în Transilvania, ci majoritatea lor a rămas în teritoriile extracarpatice, unele grupe dintre ei trăind și în era noastră pe țărmul nordic al Mării Negre. Tocmai pe baza inscripțiilor citate de Patsch nu mai pot fi menținute nici afirmațiile lui I. Borzsák, după care în epoca imperială agathyrșii erau socotiți ca un popor mitic, trăind, ca și arimaspii, numai în fantezia poetilor, și că după Herodot ei figurează în literatura antică numai o singură dată ca un popor real și anume la Aristotel, care spune că agathyrșii compun legile lor în cîntece¹⁴⁸. Dar inscripțiile cu numele de Agathyrus servesc ca dovezi sigure pentru afirmația că în secolul I—II e.n. mai trăiau unele triburi care se numeau agathyrși.

Cum au ajuns membrii acestor triburi în Phrygia, Italia și Gallia, adică în acele teritorii unde îi pomenesc inscripțiile? Este îndeobște cunoscut că țărmul de nord al Mării Negre a fost un teritoriu pe care se practica comerțul cu sclavi încă din timpuri străvechi. Modul principal de obținere a sclavilor pe acest teritoriu era pirateria și brigandajul. Aceste metode pe Marea Neagră și pe țărmul de nord al ei au fost menținute și în perioada imperiului¹⁴⁹. Probabil prin aceste mijloace au ajuns în captivitate sclavii sau libertii agathyrși amintiți de inscripții și în consecință identificarea lor cu prizonierii dacii este lipsită de orice temei.

În sfîrșit vom trece la examinarea ultimei probleme și anume: ce proporție reprezintă cei 50.000 prizonieri față de populația dacică și la cît am putea aprecia pierderile totale ale dacilor.

Rezolvarea acestei probleme este strîns legată de numărul populației din Dacia.

Neexistind baze documentare sigure, calcularea populației din antichitate este foarte problematică. Marele statistician al istoriei antice, J. Beloch, pe baza diferitelor informații păstrate, a efectuat unele calculări judicioase referitoare la populația diferitelor teritorii ale lumii greco-romane¹⁵⁰. În afară de o severă atitudine critică față de izvoarele analizate, pentru evitarea unor greșeli grosolane Beloch ia în considerație întotdeauna cifre minime. Cercetătorii ulteriori apreciază populația diferențelor provincii la cifre mai ridicate. Dat fiind faptul că acest lucru are importanță și în ce privește Dacia, socotim necesar s-o demonstrăm cu cîteva exemple:

¹⁴⁶ Ellis H. Minns, *Scythians and Greeks*, Cambridge, 1913, cf. p. 27, 28, 36, 43, 102, 440.

¹⁴⁷ Ocerki Istorii SSSR. Pervobîstno-obșcinti stroi i drevneiše gosudarstva na territorii SSSR. Pod redakției P. N. Tretiakova i A. I. Mongaita, Moscva, 1956, p. 293.

¹⁴⁸ Borzsák István, *Die Kenntnis des Altertums über das Karpatenbecken*, Budapest, 1936, p. 15; Aristoteles, *Problemata*, XIX, 28.

¹⁴⁹ A. M. Remennikov, *Borba plemen severnogo Pricernomoria s Rimom v III veke*, Moscva, 1954, p. 13; Lucian, *De mercede conductis*, 24; H. A. Ormerod, *Piracy in the Ancient World*, 257—260; Westermann o. c., p. 85.

¹⁵⁰ Beloch, o. c., p. 1—40.

După Beloch populația celor patru Gallii în timpul lui Caesar poate fi evaluată la 4.890.000, ceea ce înseamnă o densitate de 7.6 locuitori pe km pătrat¹⁵¹.

Camille Jullian, temeinicul cunosător al Galliei antice, pe baza izvoarelor scrise, dar, îndeosebi, pe baza bogatelor urme arheologice, a socotit că densitatea populației Galliei pe timpul lui Caesar era cel puțin așa de mare ca pe timpul lui Ludovic XIV, cind după unele statistici în Franța trăiau circa 24 milioane de oameni. El ajunge la concluzia că numărul populației Galliei varia între 20—30 de milioane¹⁵².

Albert Grenier pornind de la ideia că populația Italiei în secolul I i.e.n. avea o densitate de 40 persoane pe km. pătrat, apoi luând în considerare pierderile cauzate în Gallia de cimbri și teutoni, precum și de luptele continue dintre triburile celtice, ajunge la concluzia că densitatea populației din Gallia era cam jumătatea celei din Italia, adică 20—25 pe km pătrat. Astfel numărul total al populației după Grenier se ridică la 15—20 milioane¹⁵³.

În ce privește stabilirea numărului populației din Dacia, au fost emise diferite păreri. N. Iorga a evaluat numărul dacilor numai la 100.000, V. Pârvan la 1.000.000, iar Emil Panaitescu la 2.500.000¹⁵⁴.

Academicianul C. Daicoviciu este de părere că populația Olteniei și Transilvaniei antice ajunge în jurul cifrei de 500.000¹⁵⁵.

La o cifră acceptabilă se poate ajunge ținând seamă întotdeauna numai de datele minime.

Beloch calculează numărul populației din provinciile dunărene (socotind Raetia, Noricum, Pannonia și Dalmatia) la 2.150.000, ceea ce reprezintă o densitate de 5 locuitori pe km. pătrat¹⁵⁶. Pentru Dacia el n-a făcut calcule.

Este îndeobște cunoscut faptul că provinciile dunărene cercetate de Beloch se înscriu între provinciile cel mai puțin populate ale imperiului roman, fapt pe care îl stabilește însuși Beloch. Densitatea populației din Dacia a fost mult mai mare decât a acestora. Luând în considerare că în preajma războaielor daco-romane Dacia din punct de vedere economic, social și politic, se află cel puțin la același nivel ca Gallia din timpul lui Caesar,¹⁵⁷ iar urmele arheologice, mai ales cetățile dacice din Transilvania și Banat indică o densitate considerabilă a populației, credem că nu exagerăm dacă evaluăm densitatea populației din Dacia la o cifră cu puțin mai mică decât cea dată de Beloch pentru Gallia, adică la 7, în loc de 7,6 locuitori pe km. pătrat.

Teritoriul Daciei romane, luând o cifră rotundă, măsoară aproximativ 80.000 km.², căruia i-ar corespunde deci o populație de aproximativ

¹⁵¹ Idem, o. c., p. 460.

¹⁵² Camille Jullian, *Histoire de la Gaule*, Paris, vol. III, 197, nota 8 și vol. V, p. 25—28. Nota intitulată: *Des chiffres de la population*.

¹⁵³ Albert Grenier, *Les Gaulois*, Paris, 1923, p. 90 și urm.

¹⁵⁴ Cf. C. Daicoviciu, *Problema numărului geto-dacilor*, Gînd Românesc, 1934, iunie 6, p. 366—375.

¹⁵⁵ C. Daicoviciu, *La Transylvanie dans l'antiquité*, p. 71.

¹⁵⁶ Beloch, o. c., p. 461 și urm.

¹⁵⁷ A. Bodor, *Contribuții la problema agriculturii înainte de cucerirea romand*. Problema obștiilor la daci, partea II, SCIV, VIII (1957), p. 137—139; 142—145.

560.000 de locuitori, cifră ce se apropie de cea presupusă de acad. C. Daicoviciu.

Că numărul populației pe teritoriul amintit se ridică cel puțin la această cifră putem deduce și din numărul relativ mare al trupelor romane folosite în războaiele împotriva dacilor. Potrivit unor aprecieri numărul militarilor romani folosiți în cursul primei campanii se ridică la cel puțin 150.000, iar în cea de a doua a fost și mai mare, ajungind la 200.000, cifră care reprezinta efectivul permanent al legiunilor romane din secolul I—II e.n.,¹⁵⁸ în afară bineînțeles de trupele auxiliare.

Acestei armate uriașe, dacii trebuie să-i fi opus o armată de circa 140.000 de persoane recrutate de pe teritoriul susamintit, la care trebuie adăugat luptătorii recruitați din alte teritorii de sub dominația lui Decebal, precum și aliații dacilor (sarmații). Numărul acestora ar putea fi apreciat la cca. 20.000, deci efectivul total al armatelor dacice a putut fi în jurul cifrei de 160.000.

Poate că această cifră pare prea mare, dar este știut faptul că în antichitate în general numărul soldaților se recruta în proporția de 1 : 4 față de numărul populației. Astfel Caesar relatind cifrele referitoare la numărul helvetilor constată că dintre cele 368.000 persoane, numărul acelora „*qui arma ferre possent*“ era 92.000, adică o proporție de 1 : 4.¹⁵⁹ Această proporție este dată și de Velleius Paterculus în cifrele sale referitoare la răscoala din Pannonia¹⁶⁰.

Socotind acum 50.000 prizonieri la 560.000 de locuitori, aceasta reprezintă o pierdere de 8,92%. Luând însă în considerare că romanii au capturat prizonieri nu numai din răndurile dacilor, ci și din aliații lor, procentajul de mai sus trebuie scăzut. Că numărul prizonierilor daci, chiar dacă facem această scădere, este uriaș o dovedesc următoarele analogii.

În Gallia potrivit relatărilor lui Plutarh și Appian în războaiele dintre 58—51 i.e.n., deci timp de 7 ani, romanii au capturat un milion de prizonieri¹⁶¹. Westermann crede însă că această cifră este exagerată și relatărilor autorilor amintiți trebuie interpretate în sensul că numărul celților capturați sau morți a fost de un milion. Analizând datele lui Caesar din comentariile lui asupra acestor războaie, Westermann ajunge la concluzia că numărul prizonierilor celți nu poate fi evaluat la peste 150.000 de oameni,¹⁶² cifră care pe baza datelor lui Beloch reprezintă o pierdere de 3%.

După cucerirea Ierusalimului romanii au capturat 97.000 prizonieri,¹⁶³ iar în cursul operațiilor anterioare 43.000, în total deci 140.000¹⁶⁴. După Beloch numărul populației din Palestina se ridică la 7 milioane,¹⁶⁵ astfel că pierderile iudeilor suferite în prizonieri reprezintă 2%.

¹⁵⁸ *Istoria României*, I, p. 305 și 310.

¹⁵⁹ C. Julius Caesar, *Commentarii de bello Gallico*, I, 29.

¹⁶⁰ Velleius Paterculus, II, 110: „gentium nationumque, quae rebellaverant, omnis numerus amplius octingentis milibus explebat; ducenta fere peditum colligebantur armis habilia, equitum novem.“

¹⁶¹ Plutarchus, *Caesar*, 15; Appianus, *De rebus Gallicis*, I, 2.

¹⁶² Westermann, o.c., p. 63.

¹⁶³ Flavius Josephus, o.c., VI, 9, 3.

¹⁶⁴ Idem, o.c., III, 7, 31, 36, 10; IV, 7, 5, 8, 1, cf. IV, 9, 1, 8; VII, 6, 4.

¹⁶⁵ Beloch, o.c., 248.

Din cele expuse reiese în mod convingător că numărul prizonierilor daci și după corectările făcute de J. Carcopino este extrem de mare și pare a fi justificată din toate punctele de vedere observația lui C. Daicoviciu că și cifra corectată trebuie socotită exagerată. Calculele lui Westermann referitoare la numărul prizonierilor capturați de către romani în cursul marilor războaie dintre 200—150 i.e.n. accentuază și mai mult că cifra este exagerată. Potrivit acestor aprecieri romanii în cursul acestor războaie (războiul II și III macedonean, războiul sirian, războiul împotriva gallilor, ligurilor, împotriva Sardiniei și Corsiciei, războaiele din Hispania), au capturat în total 250.000 prizonieri de război¹⁶⁶.

Mai greu chiar decât stabilirea cifrei prizonierilor daci este cea a pierderilor în morți. În această privință credem că afirmația lui Alföldi e tendențioasă: „Masacrările prezentate de mai multe ori pe columna lui Traian — spune el — ilustrează una din metodele de extirpare mai ales a păturii conducătoare”¹⁶⁷. Alföldi însă nu enumera scenele pe care își bazează această afirmație. Scena CXXI (Cichorius) nu ilustrează o masacrare, după cum o interpretează unii autorii. Desigur ea este o scenă tragică, deoarece reprezintă distribuirea ultimelor picături de apă rămase apărătorilor, dar nu poate fi legată de sinuciderea în masă a dacilor¹⁶⁸.

In scena CXL vedem un soldat dac omorîndu-se cu un pumnal, iar în scena CXLI un altul care își ucide un compatriot. Dar din aceste două scene nu se poate ajunge la concluzia uciderii în masă a dacilor. Dealtfel în amândouă cazurile sunt reprezentați oameni de rînd și nu nobili. Cu excepția sinuciderii lui Decebal (scena CLX) nu găsim nici o scenă care să dovedească pieirea păturii sociale conducătoare.

Nu trebuie să generalizăm însă nici sinuciderea în masă a oamenilor de rînd pe baza scenelor CXL și CXLI. Arta, literatura și istoriografia romană se caracterizează și prin aceea că ele prezintă cu predilecție individul, faptele, biruințele sau căderea acestuia. Astfel de exemplu descriind pedepsirea prizonierilor¹⁶⁹ Caesar povestește despre un oarecare Drappes, care timp de mai multe zile refuză să mănânce și astfel moare. Flavius Josephus de asemenea relatează unele cazuri cînd prizonierii au pierit refuzînd mîncarea¹⁷⁰. Acestea însă sunt cazuri izolate și nu ne permit să tragem din ele concluzii generale. Deci nici scenele amintite nu pot fi interpretate în sens general.

Fără îndoială columna lui Traian prezintă un aspect tragic al luptelor eroice duse de daci, suferințele și pierderile lor. Dar scenele reprezentînd războaiele din Iudeea de pe tablourile uriașe purtate în cortegiul triunfal al lui Titus, după mărturia lui Flavius Josephus, n-au fost cu nimic mai puțin tragică¹⁷¹.

¹⁶⁶ Westermann, o. c., p. 62.

¹⁶⁷ Alföldi, o.c., p. 145.

¹⁶⁸ Istoria Românică, I, p. 312 și K. Lehmann-Hartleben, o. c., p. 115.

¹⁶⁹ Caesar, *Commentarii de bello Gallico*, VIII, 44.

¹⁷⁰ Flavius Josephus, o. c., VI, 9, 2.

¹⁷¹ Idem, o. c., VII, 5,5 : „Se poate vedea pe ele, afirmă autorul citat, cum au fost devastate regiuni înfloritoare, cum a fost măcelărit un număr enorm de inamici, cum aceștia au fost fugăriți sau capturați. Se poate vedea cum s-au dărîmat ziduri uriașe sub loviturile berbecilor, cum au fost escaladate întărîturile imense și zidurile orașelor cu populația densă, cum armata a pătruns în orașe și cum au fost masacrăți oamenii, cum întindeau măiniile cei lipsiți de apărare, cum au fost incendiate temple”.

Scenele reprezentate pe aceste tablouri sunt tot atât de tendențioase ca și cele de pe columna lui Traian. Pierderile romanilor în amândouă sunt trecute cu vedere.

Cercetind columnă lui Traian din punct de vedere al pierderilor, am constatat că din cele circa 680 figuri de daci vre-o 47 sînt prezențați ca răniți și 31 ca morți, deci numărul răniților și al morților este mai mare decît numărul prizonierilor. Cu aceasta însă nu vrem să afirmăm că cifrele exprimă realitatea și proporția absolută. În orice caz ele fac să se simtă acel fapt că pierderile dacilor în morți și în răniți au fost mai mari decît în prizonieri. Socotim că numărul pierderilor în morți este aproximativ de două ori mai mare decît cel al prizonierilor. Deci, la 80—100 de mii de oameni.

În fine nu se poate tăgădui că unii dintre daci s-au refugiat în teritoriile neocupate de romani, cu toate că ultima scenă de pe columnă lui Traian nu poate fi interpretată ca o emigrare în masă a populației dacice. O astfel de emigrare ar veni în contradicție cu curentul oficial al politicii romane din perioada imperiului. Credem intemeiată teza lui H. Daicoviciu, conform căreia această scenă ilustrează evacuarea regiunilor din jurul cetăților dacice¹⁷². Dar aceasta nu exclude ca unii dintre daci să-și fi căutat refugiu, împreună cu familiile lor, în teritorii învecinate; iar după moartea lui Traian întorcîndu-se în țară, aceștia au fost elementele cele mai active în organizarea răscoalelor antiromane, ca și cantabrii și asturii în Hispania, pe timpul lui Augustus sau sicarii în Egipt. Cyrenaica și Creta¹⁷³.

Pe baza celor arătate se poate presupune că pierderile dacilor în cursul celor două campanii militare ale lui Traian pot fi evaluate la 150.000 de persoane, ceea ce echivalează cu 26% din populația teritoriilor cucerite. Scăzînd pierderile aliaților și ale dacilor din teritoriile rămase în afara cuceririi această cifră se micșorează. Astfel se dovedește că analiza imparțială a izvoarelor referitoare la pierderile dacilor arată în mod convingător că majoritatea absolută a populației dacice, aproximativ trei-pătrimi a ei, a continuat să trăiască pe pămîntul ei strâmoșesc și după cucerirea romană, aşa cum dovedesc și cercetările arheologice¹⁷⁴.

Din cele expuse mai reiese și un alt fapt, anume că majoritatea pierderilor se referă la bărbați. Prin urmare, în acest sens afirmația lui Eutropiu: „*Dacia enim diuturno bello Decebali viris fuerat exhausta*“ exprimă realitatea¹⁷⁵.

¹⁷² H. Daicoviciu, o.c.

¹⁷³ Istoria României, I, p. 426 și urm.

¹⁷⁴ Lucrări mai importante referitoare la această problemă : C. Daicoviciu, *Problema continuității in Dacia*, AISC, III, 1936—1940, p. 222—239 ; Oct. Floca, *Sistemeli de înmormîntare din Dacia Superioară română*, Sargetia, II, 1941, p. 91—105 ; Oct. Floca, *Cercetări arheologice în munții Zlatnei pe dealul Boteș și Corabia*, AISC, III, 1936—1940, p. 160—173 ; M. Macrea, *Les Daces à l'époque romaine à la lumière des récentes fouilles archéologiques*, Dacia, N. S. I, 1957, p. 205—220 ; idem, în *Istoria României*, I, p. 387—396 ; I. I. Russu, *Daco-geii în Dacia română*, CCRH p. 39—57 ; D. Protase, *Cimitirul de la Soporul de Cîmpie și importanța lui pentru problema persistenței băstinașilor în Dacia română*, în OCD p. 455—465, D. Protase, *La permanence des Daces en Dacie române telle qu'elle résulte de l'archéologie*, în Revue Roumaine d'Histoire, 2(1964), 193—212.

¹⁷⁵ Eutropius, *Breviarium*, VIII, 6, 2.

BEITRÄGE ZUM PROBLEM DER EROBERUNG DAZIENS

(Zusammenfassung)

In vorliegendem Artikel versucht der Verfasser, auf Grund schriftlicher und archäologischer Quellen, in einer Analyse der wirtschaftlichen und sozialen Lage des Römerreiches im 1. und 2. Jh.u.Ztr. das Schicksal der von den Römern während der beiden Feldzüge Trajans gefangenen Daker zu verfolgen.

Bei Untersuchung des epigraphischen Materials wurde festgestellt, dass Inschriften, die sich auf Sklaven oder Freigelassene dakischer Herkunft beziehen, in Italien, Pannonien, Dalmatien, Moesien, Gallien, Hispanien, Mauretanien und auf der Insel Delos gefunden wurden. Der Verfasser zieht aus dieser Untersuchung folgende Schlüsse:

1) Die Feststellungen einiger Vertreter der bürgerlichen Geschichtsschreibung wie M. Bang und R. H. Barrow erscheinen als vollkommen falsch. Sie vertraten die Meinung — insbesondere Bang — die Zahl der dakischen Sklaven sei sehr klein gewesen (es werden nur zwei erwähnt) und diese seien noch vor den Kriegen in Sklaverei geraten. Bang bemüht sich, die falsche These über die Vernichtung des dakischen Volkes aufrechtzuerhalten.

2) Ebensowenig kann die andere These beibehalten werden, dass nämlich die Mehrzahl der dakischen Sklaven und Liberten aus den Reihen der Kriegsgefangenen kam. Inschriften, in denen mit Sicherheit dakische Gefangene aus den zwei Kriegen festgestellt werden können, sind verhältnismässig selten.

3) Auf Grund des Inschriftenmaterials sind — den Behauptungen bürgerlicher Geschichtsschreibung widersprechend — Sklaven und Freigelassene dakischer Herkunft das ganze 1. und 2. Jh. über nachweisbar, also sowohl vor als auch nach den dakischen Kriegen.

4) Gestützt auf Inschriftenmaterial kann man die Behauptung vertreten, die Mehrzahl der dakischen Sklaven und Liberten seien in den Töpfereien Italiens, Spaniens, Galliens und der Insel Delos beschäftigt gewesen. Einer war Militär-schuster (*sutor caligarius*), ein anderer wahrscheinlich Architekt, einer war Gladiator und ein anderer Verwalter eines grossen Hauses (*insularius*). Bei einigen konnte der Beruf nicht festgestellt werden.

5) Die Behauptung von Patsch und anderen, wonach Sklaven und Freigelassene mit Namen *Agathyrsus* aus Dazien stammende Agathyrsen oder dakische Gefangene seien, „die diesen legendären Namen führen“, wird bestritten. Der Verfasser behauptet, dass Sklaven und Freigelassene mit Namen *Agathyrsus* von der Nordküste des Schwarzen Meeres stammten, wo, wie es scheint, im 1. und 2. Jh. noch einige Stämme lebten, die sich Agathyrsen nannten; von Piraten geraubt, gerieten sie in Sklaverei.

6) Was das Schicksal der dakischen Kriegsgefangenen betrifft, meint der Verfasser, dass die meisten weder in der Landwirtschaft beschäftigt wurden, noch bei den riesigen Bauwerken, die Trajan aufführen liess, sondern — wie die jüdischen Gefangenen auch, deren Geschick uns Flavius Josephus beschreibt — in den Goldbergwerken, wo ihre Verwendung in Massen dem Staat höhere Einkünfte brachte als die vorher angewandten Methoden der Ausbeutung. Es ist bekannt, dass Kaiser Trajan den Bergbau in Dalmatien ganz besonders förderte. Trotzdem wurde eine dalmatische Bevölkerung (die *Pirstae*, *Baridustae*, *Sardeates*), Spezialisten im Bergbau, im Goldgebiet Daziens angesiedelt. Dies kann nicht aus Gründen der Über-völkerung Dalmatiens geschehen sein, da, wie bekannt, Dalmatien eine der am dünnsten bevölkerten Provinzen des Römerreiches war. Der Verfasser nimmt an, dieser Umstand erkläre sich durch die Verwendung von dakischen Gefangenen in den Goldminen Dalmatiens, wodurch die zur Ausbeutung der Bergwerke nötigen Arbeitskräfte gesichert waren.

7) Bei dem Versuch einer Schätzung der dakischen Verluste weist der Autor auf die Schwierigkeiten einer Berechnung von Bevölkerungsziffern im Altertum hin; dennoch sei es möglich, auf Grund von Enstprechungen und archäologischen Funden,

die Bevölkerungsdichte des später eroberten dakischen Gebiets — Dacia romana — kurz vor den Kriegen auf sieben Einwohner per km² zu schätzen, was einer Bevölkerungszahl von cca 560.000 für das genannte Gebiet entspricht. Setzt man — nach den Berechnungen von J. Carcopino — die einer Gesamtbevölkerung von 560.000 entsprechende Gefangenenzahl auf 50.000 an, so bedeutet dies einen Verlust von 8,92%. Da die Zahl der Gefangenen aus dem Gebiet des späteren römischen Dakiens nicht nur Daker, sondern auch ihre Verbündeten umfasste, muss obiger Prozentsatz noch herabgesetzt werden. Nach dem Versuch, die dakischen Verluste an Toten festzusetzen, kommt der Verfasser zu dem Schluss, dass die Gesamtverluste der Daker während der zwei Kriege auf ungefähr 26% der Bevölkerung des eroberten Gebietes geschätzt werden können. Dieser Prozentsatz beweist — nach Meinung des Autors — dass die absolute Mehrheit, also etwa 3/4 der Bevölkerung ihre Heimat auch nach der Eroberung durch die Römer weiterbewohnte und dass die Verluste sich hauptsächlich in den Reihen der männlichen Einwohner auswirkten.